

संत तुकाराम महाराज

सहा. प्रा. शशिकांत विजयकृष्ण काळे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जळुड, जी. अमरावती.

गोषवारा:

प्रास्ताविक मराठीची श्रीमंती, संपन्नता, समृद्धी म्हणजे महाराष्ट्राची संत परंपरा. भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या कुठल्याही भाषेत, कोणत्याही प्रदेशात अशी श्रीमंती आढळत नाही. असे ऐश्वर्य, अशी प्रौढी, असा दिमाख सांगताना अभिमानाने ऊर भरून येतो. चमत्कार वाटावा असे वैभव केवळ इथेच लाभते. 'संतत्व' – संत असणे एक गुणवत्ता आहे. गुणवत्तेचा अर्क आहे. ही गुणवत्ता, संतांच्या चरित्राने, चारित्र्याने सिद्ध केली आहे. 'संतत्वाचे मानदंड' त्यांच्या वर्तनातून घडवले गेले आहेत. म्हणूनच संत म्हणजे केवळ भक्त नाही. त्याचप्रमाणे 'Saint' संत म्हणजेही संत नाही.

प्रस्तावना:

भक्त कोणीही असू शकतो. देव, मानव, दानव यांपैकी कोणीही. रावण भक्त होता. शिवभक्त! स्वतःचे शीर्षकमलही शिवाला वाहणारा! असुर. असुरपुत्र प्रल्हादही भक्त होता. हनुमंत भक्त होता रामाचा. शबरी भक्त होती रामाची. पुंडलिक भक्त होता विठ्ठलाचा. सेंट (Saint) ही औपचारिक उपाधी आहे. तीही मरणोत्तर प्राप्त होणारी. ती बहाल करण्याची विशिष्ट, ठरावीक पद्धत आहे. ख्रिश्चन धर्मगुरूंच्या निश्चित, पदाधिकारी, धर्माधिकारी गटाने ठरलेल्या पद्धतीने, चाकोरीने, कागदोपत्री वा इतर पुरावे मिळवून दिली जाणारी ती उपाधी आहे. या 'सेंट'चा मराठी 'संत' या गुणवत्तेशी काहीही संबंध

नाही. 'पश्चिमेतील ईश्वराची संकल्पना आणि Saint ही संकल्पना आपल्या येथील ईश्वराची संकल्पना आणि संत ही संकल्पना यांच्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. तिकडे संत कुणाला म्हणावयाचे ते चर्च ठरवते. आणि तेही संबंधित मनुष्याच्या मृत्यूनंतर. हे म्हणजे फारच औपचारिक आणि तांत्रिक झालेले. आपल्याकडे संतत्व हे परंपरेने ठरते आणि बहुधा ते संबंधित व्यक्तीच्या हयातीतच बहाल केले जाते", असे या संदर्भातले डॉ. सदानंद मोरे यांचे विधान अगदी रास्त आहे. असे संतत्व आपल्याकडे समाजच, लोकच बहाल करतात. धर्माधिकारी, धर्मसंस्थेचे तांत्रिक चौकटीतले अधिकारी किंवा तथाकथित धर्माचे ठेकेदार नाहीत. आणि हे संतत्व ज्या गुणवत्तेवर

आधारलेले असते, त्याचे निकष बाहेरून निर्माण झालेले नाहीत. तर संतांचे चरित्र-चारित्र्यातूनच ही प्रमाणभूत तत्त्वे निर्माण होतात. अशा प्रमाणकांच्या, प्रमाणभूत तत्त्वांच्या आधारेच संतत्व ठरत असल्याने कोणीही संत म्हणून मिरवू शकत नाही. शिवका लावून घेऊ शकत नाही. संतत्वाची प्रमाणतत्त्वे संतांनी स्वचरित्रातून जशी दर्शविली, त्याचप्रमाणे त्यांचा उच्चारही केला आहे. अंगभूत गुणांचा आदर्श जसा त्यांनी समोर ठेवला त्याचप्रमाणे वाणीतूनही संतत्वाच्या संदर्भात प्रबोधन केले. त्यामुळेच संत म्हणजे संतत्वाचे आदर्शच, दर्पणच होत.

"संत जेणे व्हावे । जन बोलणे सोसावे ।।"
"विश्व जाहलेया वन्ही । संतमुखे व्हावे पाणी ।"

मराठीत श्रंतंश शब्दाचा उच्चार संत मुक्ताबाईने प्रथम केला. संतांचे सामाजिक असणे, समाजाभिमुख असणे, अलौकिक न होणे या बरोबरच मराठी संतांचे कवी असणे, हेही वैशिष्ट्य लक्षात येते. डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात, "आपण संतांसंबंधी विचार करतो, तेव्हा संतांचा अध्यात्मिक अधिकार आणि त्यांची समाजाविषयीची आस्था यांना प्राधान्य देतो, पण याच बरोबरीने आणखी एका बाबीकडे क्वचितच लक्ष दिले जाते. निदान मराठी परंपरेत तरी संत हे आत्मानुभूतीला काव्यात्म अभिव्यक्ती देणारे साहित्यकारही होते. आता संतकवी असा एक शब्दप्रयोग आपणाकडे रूढ झाला आहे. तो संत नसलेल्या कवींना कवींपासून संतांना वेगळे ओळखण्यासाठी. एरव्ही कवी असणे हा संत असण्याचाच एक भाग आहे." डॉ. मोरे या विधानातून संत कवींचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्यच सांगतात, ते अगदी बरोबर आहे.

मराठी संत हे कवीही आहेत. किंबहुना कवित्व हे त्यांच्या संतत्वाशी, संतत्वात समाविष्ट असणारे एक अंगीभूत वैशिष्ट्य वाटावे, असे संतांचे दर्शन होते. "भक्त असण्यासाठी किंवा संत असण्यासाठी प्रत्येकालाच कवी असणे आवश्यक आहे, अशातला भाग नाही. अनेक थोर भक्तांचा आणि संतांचा भक्त किंवा संत म्हणून विचार करताना त्यांनी काही काव्य केले आहे. किंवा नाही, हे बघण्याची जरूरसुद्धा भासत नाही" हे दिलीप चित्रे यांचे म्हणणे तात्त्विक दृष्ट्या योग्य असेलही, पण मराठी संतांचे कवी असणे हे त्यांच्या संतत्वाशी एकरूप झालेले आढळून येते. किंबहुना त्यांच्या चरित्राचा-चारित्र्याचा, अनुभूतीचा अविष्कार त्यांच्या कवित्वातून होताना दिसून येतो. म्हणूनच त्यांना पुढे म्हणावेसे वाटले, "तुकोबांचा विचार मात्र त्यांचे कवित्व वगळून करता येणे अशक्य आहे. कारण कवित्व हेच त्यांचे भक्तीचे किंबहुना अस्तित्वाचे साधन आणि माध्यम आहे." त्यांनी तुकोबांच्या बाबतीत हे म्हटले असले तरी बहुतेक मराठी संतांच्या बाबतीत ते लागू पडू शकते. संतांच्या संतत्वाचा उच्छ्वास म्हणजे त्यांचे कवित्व असे म्हटले तर ते केवळ काव्यात्म उक्ती ठरू नये, इतके ते यथार्थ आहे.

बहुतेक मराठी संतांनी काव्यनिर्मिती केली आहे. तेराव्या शतकात तर एकाच कालखंडात परस्परांना परिचित असलेल्या तीन कुटुंबांतील बहुतेक सर्वजण कविता करताना आढळतात. निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई हे एक कुटुंब. नामदेव, त्यांची पत्नी, मुलगा, मुलगी त्याचप्रमाणे त्यांच्या कुटुंबाचाच घटक बनलेली जनाबाई हे दुसरे कुटुंब. तिसरे कुटुंब आहे चोखामेळ्याचे. त्याची पत्नी सोयरा, मुलगा कर्ममेळा, त्याची पत्नी, बंका असे सर्वच जण कमी अधिक प्रमाणात, गुणवत्तेच्या दृष्टीने सरस मध्यम, स्वरूपाची अशी कविता करताना दिसतात.

सामाजिक दर्जाच्या दृष्टीने विचार केला तर ज्ञानदेवादी भावंडे म्हणजे ब्राह्मण कुटुंबात जन्मलेली परंतु ब्राह्मणांनी टाकून दिलेल्या, जातीबाहेर काढलेल्या, बहिष्कृत केलेल्या, ब्राह्मण म्हणून मान्यता न दिलेल्या कुटुंबातील आहेत. त्यांनी क्रांतिकारकपणे प्रबोधन केले. "कुल जाति वर्ण । आवघेचि अकारण।।" आणि अल्पावधीतच अध्यात्मिक प्रबोधनाचे सामाजिक परिणाम घडून आले. परिवर्तन, क्रांती घडून आली. अठरापगड जातीतून संत या गुणवत्तेचे अमाप पीक तरारून आले. नामदेव शिंपी होता. चोखामेळा महार होता. त्या वेळच्या अस्पृश्य जातीत जन्मलेला पण त्यालाही संतत्व प्राप्त झाले. ज्ञानदेव, नामदेव यांच्याबरोबर तोही चंद्रभागेच्या वाळवंटात 'विठ्ठल-विठ्ठल' असा नामाचा गजर करीत हर्षाने नाचताना दिसतो. त्याचबरोबर त्याच्या जातीचे दुःख तो अभंगांतून मांडतांना दिसतो. कर्ममेळा आपल्या भावना प्रक्षोभकपणे मांडतो. अध्यात्मिक समतेच्या प्रबोधनाचा हुंकार उमटून 'मुकं करोति वाचाल' असा अनुभव आला.

१७ व्या शतकातील तुकाराम एक सामान्य शेतकरी. कुणबी. वाण्याचा व्यवसाय करणारे. शूद्र वंशात जन्मलेले. सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनात येणारे चढ-उतार, सुख-दुःखे अनुभवणारे. संतांच्या प्रबोधनाने जागे झालेले. त्यांच्या मार्गाने जाऊन संतपदवीस पोहोचलेले. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ यांच्या प्रबोधनाचे वारसदार. जागा झालेला नरसिंहच जणू विठ्ठलकृपेने अंतरी मुळचा काव्याचा झरा होता तो वाहू लागला. त्यांची काव्यनिर्मिती उत्स्फूर्त होती. अभंग होती. लोकवाणीने ही अभंगवाणी उचलली. लोकांच्या जिभेवर ती रुळली. 'देव' हा वेदांचा विषय. तोच विषय तुकारामांच्या अभंगवाणीचा. बोलविता धनी देवच. त्यामुळे ही अभंगांची गाथा, ही अभंगवाणी पाचवा वेद ठरली. सुमारे साडेचार हजार अभंगांची गाथा कोटूनही वाचायला सुरुवात करावी अशी.

आत्मानुभूतीचे हे अभंग जीवनाच्या बहुतेक अंगांवर प्रकाश टाकून समाजाचे प्रबोधन करतात. तुकोबांची अभंगवाणी म्हणजे त्यांच्या अनुभव अमृताच्या खाणी. त्यांनी जे अनुभवले, पाहिले, अवलोकन केले त्यातून सत्याचे जे दर्शन त्यांना झाले, ते त्यांनी अभंगांतून मांडले. त्यातून समाजाचे प्रबोधन झाले. त्यांनी ईश्वर 'अनुभवला'. "तुकारामाने केवळ स्वतरूपरताच ईश्वर अनुभवला नाही तर सर्वसामान्यांनाही ईश्वराचा साक्षात्कार ही सहजपणे आवाक्यात येणारी गोष्ट आहे, हे पटवून दिले." असे डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी अलौकिकाच्या गूढतेचे वलय तुकारामांनी कमी करून सर्वसामान्यांची हिंमत वाढविली, याकडे लक्ष वेधले आहे. तो अनुभव सांगताना अध्यात्मिक प्रबोधन होते. ईश्वराचे स्वरूप सांगताना, जगाचे स्वरूप सांगताना, परस्परसंबंध सांगताना धार्मिक प्रबोधन होते. अनेक प्रकारचे सामाजिक संबंध सांभाळताना येणारे अनुभव मांडले, त्यातून सामाजिक प्रबोधन होते. धर्माच्या नावावर अधर्म, देवाच्या, धर्माच्या, अध्यात्माच्या नावाने चालणारे विपरीत आचार-विचार, विचारशून्य कर्मकांड, अनेक प्रकारचे पंथ-उपपंथ, पाखंड त्यांनी पाहिले आणि सर्वांवर कडाडून हल्ला केला. पाखंड खंडण केले. "सान्या समाजातील वाईट रूढी, परंपरा, ढोंग, गुरुबाजी, भ्रष्टाचार इत्यादींवर ज्यांनी प्रहार करण्याचे व त्याचबरोबर उद्बोधन करण्याचे कार्य पदोपदी तीव्र जाणिवेने आणि ज्वलंत पोटतिडिकेने केले त्या तुकारामांची ती मूळ वृत्तीच होती. ते समाजाचे खरेखुरे सुधारक होते, असेच म्हणावे लागणार नाही काय?? त्यांच्या या वृत्तीत उपरेपणा असता तर त्यांच्या अभंगांनी समाजाच्या अंतर्मनाला स्पर्श केला नसता." हे द. का. कोलते यांचे विधान योग्य आहे. समाजात जागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न निर्भीडपणे केला. अशा दुर्जनांवर पाखंड्यांवर ते तुटून पडले. त्यांची भांडेफाड केली. त्यांचे पितळ उघडे केले. सत्य सांगताना कोणाला राग येईल याची पर्वा केली नाही.

"तुका म्हणे सत्य सांगे । योत रागे येतील ते ॥"

"उपक्रमे वदे । तुका वर्मासी ते भेदे ॥"

आपल्या अभंगांतून त्यांनी लोकांना सावध केले. आपल्या हितासाठी जागृत केले. ही जागृती म्हणजेच प्रबोधन. "अध्यात्मिक मार्गदर्शक म्हणून तुकारामास आपली जबाबदारी पूर्णपणे माहीत होती. व तो त्या बाबतीत सजग होता. प्रत्येकाने आपापल्या परीने मूलभूत सत्याचा शोध घ्यावा. सत्याचा आंधळेपणाने स्वीकार करू नये. ही गोष्ट कवी म्हणून तुकारामास फारच मोलाची वाटत होती. ती त्याने लोकांनाही पटवून दिली. त्याच्या कवितेत आत्मअस्तित्त्व आणि आत्मनिष्ठा यांवर विशेष भर दिलेला आहे. साहित्यनिर्मिती ही तुकारामाच्या दृष्टीने जगण्यावरील श्रद्धेचा अविभाज्य भाग होता." अशी डॉ. भालचंद्र नेमाडे यांनी तुकारामांची भूमिका मांडलेली आहे ती योग्य आहे. तुकारामांची रचना म्हणजे प्रबोधनाची गर्जना. व्यापक समाजहिताच्या कळवळ्याने, सहानुभूतीने ओथंबलेली ही अभंगवाणी मेघवृष्टीने वर्षाव करते.

"पर्जन्ये पडावे आपल्या स्वभावे
आपलाल्या दैवें पिके भूमी ॥"

पाऊस जरी सर्वत्र सारखा पडला तरी जमिनीच्या कुवतीनुसार, मातीनुसार, मातीच्या धारणाशक्तीनुसार, रासायनिक द्रव्यांनुसार पीक कमी जास्त प्रमाणात येते.

निष्कर्ष:

जीवनभर करायचे चिंतन, विचार, मंथन, मनन ठरावीक कालावधीच्या मर्यादेत करणे क्रमप्राप्त. कालावधीच्या मर्यादा या अभ्यासाला असू शकतात. प्रबोधनाच्या अंगाने संत तुकारामांच्या अभंगवाणीच्या अभ्यासाची ही सुरुवात होय.

संदर्भ:

1. डॉ. मोरे सदानंद, तुकाराम दर्शन, गाज प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, १९९६, पृ. ६२५.
2. तत्रैव, पृ. १७६.

3. चित्रे दिलीप पुरुषोत्तम, पुन्हा तुकाराम, पॉप्युलर, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९९५, पृ. ६.
4. चित्रे दिलीप, तत्रैव, पृ. ६.
5. नेमाडे भालचंद्र, तुकाराम, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. ६०.
6. कोलते र. का., न लगे वैकुण्ठ, मलकापूर, प्रथमावृत्ती, १९८१, पृ. ६.
7. नेमाडे भालचंद्र, उनि, पृ. ६८